

SCHELL CSILLA

„... ABER WEN[N] MAN SICH DEUTSCH BEKEN[N]T
DARF MAN NICHT MEHR NACHHAUSE WEN[N] ES
EINMAL SOWEIT KOM[M]T / ... DE HA AZ EMBER
NÉMETNEK VALLJA MAGÁT, AKKOR NEM MEHET
MAJD HAZA, HA ARRA KERÜL A SOR”

ADATOK EGY WÜRTTEMBERGBE KIŰZÖTT BUDAÖRSI CSALÁD
INTEGRÁCIÓJÁHOZ MAGÁNLEVELEIK TÜKRÉBEN

A freiburgi IVDE intézet (Institut für Volkskunde der Deutschen des östlichen Europa Freiburg) nagyszámú privátlevelet őriz Baden-Württembergbe kiűzött, illetve menekült magyarországi németektől. Az e munkánkban tárgyalt levelek a magyarországi német származású, Schorndorfba települt ismert néprajz- és nyelvjáráskutató Eugen von Bonomihoz (1908–1979) íródtak,¹ aki a két világháború között kiterjedt kutatásokat végzett a Buda-környéki németek körében, és a háború után osztozva a kiűzöttek sorsában, a hontalanság és egzisztenciateremtés gondjaiban, intenzív levelezést folytatott földijeivel. A levelezés meghatározó jellemzője az ezekből a körülményekből fakadó bizalmi viszony, ami a kutatót és az adatközlőből honfitárssá vált budaörsieket összefűzte.

A dokumentáció és a kutatás távolati célja

A levelek kitűnő források a második világháború utáni magyarországi német kiűzetés személyes perspektívából való megvilágítására. Ezen felül mint kultúranropológiai értelemben vett megnyilvánulások, több szinten és sokrétűen mutatják be a kiűzetés utáni világ különféle területeihez kapcsolódó

¹ A levélállomány bemutatásához L.: SCHELL, Csilla: Eugen Bonomis Briefwechsel mit Heimatvertriebenen. Zur geographischen Zuordnung der Briefe und zur Bedeutung der Korrespondenz, In: RADEK Tünde – SZILÁGYI-KÓSA Anikó (Hg.): *Wandel durch Migration*, Veszprém, 2016, 75–86. p. A leltárbevételről és annak kapcsán keletkezett adatbanki összesítésről, valamint Bonomi néprajzi hagyatékához L.: RETTERATH, Hans-Werner – SCHÄTZLE, Teresia: Eugen von Bonomi und sein wissenschaftlicher Nachlass im Johannes-Künzig-Institut, Freiburg im Breisgau, In: *Jahrbuch für deutsche und osteuropäische Volkskunde*, IL, 194–207. p. Vö. továbbá PABLY, Saskia – SCHELL Csilla: Budaörsi kitelepítettek levelei Bonomi Jenőnek. Egynéhány a levélváltás gyakoriságára vonatkozó adat elemzése, *Acta Ethnologica Danubiana*, (2015) 17, 223–228. p.

személyes és családi attitűdöket. A levelek részben bepillantást nyújtanak a kitelepüléssel megsemmisült, illetve sajátos *tudati közösséggé* strukturálódó budaörsiek közösségi aktivitásaiba.

E tanulmányban egy középkorú asszony Bonominak írt leveleit vizsgáljuk. A budaörsi B. Mária² eddig nem közölt³ 90 magánlevele több mint 30 évet fog át, és az összesen 220 budaörsi levél nemcsak több mint egyharmadát, hanem egyik tartalmi súlypontját is képezi.

A levelezés elemzése e munkánkban az előállított szövegtörzset⁴ – mint zárt egység – diakrón vizsgálatára korlátozódik, az anyagban általam elvégzett tartalmi kiemelések és az így nyert kommunikációs és információs csomópontok egybevetése alapján. Ez a módszer nem alkalmas a szövegtörzset kimerítő bemutatására. De bepillantást enged az integráció fontos fázisaiba, a beilleszkedési stratégiák néhány vetületébe, az integrációval kapcsolatos személyes és családi attitűdökbe – a haza elvesztésének feldolgozása és a hazátalálás kapcsán –, az érintett és családja önképébe és a környezetből rájuk vetülő képre, valamint mindezek változásába. E részeredmények reményeink szerint egy készülő dokumentáció részeként további, Buda-vidéki levelezések bevonásával, további átfogó és szinkrón vizsgálatnak alávetve, illetve az egész IVDE-privátlevélállományra kiterjesztve egészülnek majd ki.

A levélállomány

A levelek eloszlása a 32 év folyamán (1946–1979) korántsem egyenletes. Az információcsere fontosságától, valamint Bonomi információszükségletének és feltételezhető ismételt intervenciójának a hatékonyságától függ.

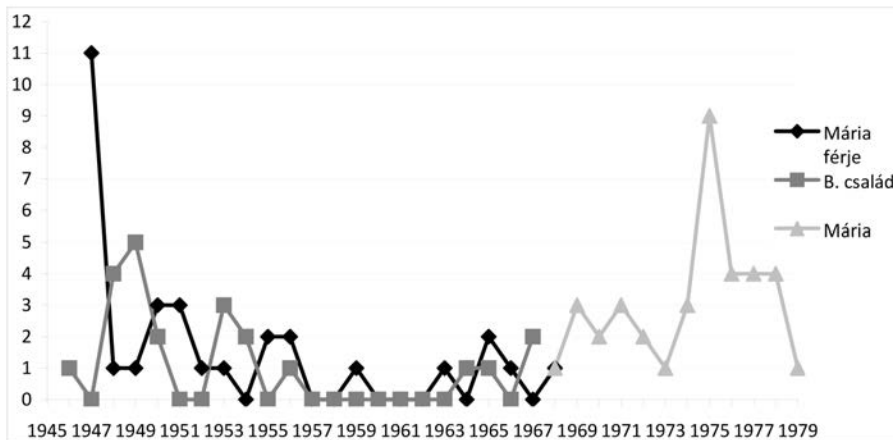
² A mi pszeudonim elnevezésünk a levélíró anonimitása érdekében.

³ Bonomitól 1965-ben megjelent egy tanulmány, amelyben bemutatta az addig összegyűlt levelezést, több idézetet is hozott Mária leveleiből, és kilátásba helyezte, hogy a levélállományt „egyszer majd kiértékeli”: BONOMI, Eugen: Mein Briefwechsel mit heimatvertriebenen Deutschen aus dem Ofner Bergland / Ungarn, In: *Württembergisches Jahrbuch für Volkskunde*, 1961/64., 157–187. p. E kiértékelés Bonomi részéről nem történt meg.

⁴ B. Mária levelezésének jelenlegi feldolgozottsági szintje: adott a levelek kronológiai rendje (a 90-ből nagyszámú, 18 levél dátum nélküli s olykor csupán külső ismérvek útján besorolható: postai pecsét stb.), adott az alapvetően német, illetve részben magyar nyelvű, hanghű és sorhű transzkripció, értelmezési kommentárokkal, illetve alternatívákkal. Néhány, főként a későbbi években keletkezett rövidebb levél és (képes) lap kivételével a levelek átlagban kb. másféltől 3 DIN-A oldalig terjedő szövegek. Az így nyert törzset Mária levelezése esetében egy 180 oldalnyi gépelt szövegállomány.

1. grafikon

A vizsgált levelezés lefolyása (a három feladó egy kézírást takar)

A grafikon jól mutatja, hogy az első 5 évben (1946–1950) való intenzívebb levelezés után csökkent a kapcsolattartás gyakorisága, majd szünet következett, amit egy utolsó, ismét termékenyebb szakasz váltott fel. 1979-ben, Bonomi tavasszal bekövetkezett halála előtt néhány hónappal született az utolsó levél.

Címzett, feladó, kapcsolatteremtés és kapcsolattartás

A levelek jórészt Eugen von Bonomi schorndorfi privát, majd 1951-től postafiókja(i) címére címzödték.⁵ Mária összesen négy különböző feladó-címet használt.⁶ A család új lakóhelyre költözése fontos változást takar: az anyagi és szociális helyzet folyamatos javulását jelentette.

A napjainkra fennmaradt levélállományban a kommunikáció egyirányú, mert Bonomi Máriának írt levelei – a szóban forgó hagyatéék részeként legalábbis⁷ – megsemmisültek, s ez nemcsak az eltelt időnek, hanem annak a körülménynek is betudható, hogy Bonomi egy időben maga kérte a levelei

⁵ A kapcsolattartás közelségének a bizonyítéka, hogy érkezett levél Bonominak schorndorfi kórházi címére ott tartózkodása idején és fordítva is, Mária is kap levelet kórházban.

⁶ Az első cím 1949-ig érvényes, a második 1956-ig, a harmadik a hatvanas évek második felétől. Az utolsó címváltozás esetében csupán az utcanév hivatalos megváltozásáról van szó.

⁷ Mária a levelekben még gyermekként említett, mára azonban már időskorú unokái közül kettővel sikerült a kapcsolatot felvennem – az egyik Mária fiának, a másik lányának a gyermeke. Mindketten úgy nyilatkoztak, hogy Mária halálával felszámolásra került a személyes hagyatéék és ma már nincs remény Bonomi a családnak írott számos levele felkutatására.

megsemmisítését. Erre utal az alábbi levélrészlet: „Nos Professor Úr, ha ideje van / írjon nekünk egy hosszú levelet / addig olvassuk, amíg / kívülről nem tudjuk / és azután a tűzbe kerül.” [14.11.51 = 2/1/93]

Alapvetően nemcsak a képeslapok,⁸ hanem a hosszú levelek zöme is az ünnepnapok, főleg a karácsonyi és húsvéti ünnepek körüli időpontokban íródtak. A levelek nagy száma az első időkben – az információcsere egyetlen formája lévén – az utazási akadályokkal is összefüggött.

A levelezési időszak közepén beállt egy hatéves szünet (1957–1962). Az ismét Bonomi által kezdeményezett kapcsolatfelvétel a levelezőpartnereket gazdaságilag immár egész más helyzetben érte, s ez egyúttal a fizikai kapcsolatfelvételt is jelentette. 1963 elején, 19 év és hosszas levelezés után – Mária részéről ezideig 40 levél íródott – került sor az első személyes találkozásukra Németországban. Ettől fogva a kommunikáció már nem csak az írásbeli csatornára korlátozódott – ami érzékelhető azokon a rövidebb, késői keltezésű leveleken, amelyek a személyes találkozást kiegészítendő, illetve részben csupán azt előkészítendő keletkeztek. Bonomi ezután sokszor megfordult a családnál, ahova ezekre az alkalmakra több budaörsi is hivatalos volt – azaz ismét adatokat (is) gyűjtött, így imitálva valamelyest a két világháború közötti terepkutatási szituációt. A levelezés a sok személyes találkozás ellenére sem apadt el, amit Bonomi okkal szorgalmazott.⁹ Még egy faktor kedvezhetett a levélírásnak: Bonomi valószínűleg nem rendelkezett saját telefonkészülékkel.¹⁰

A levelezés megkezdése a vizsgált család esetében az első, 1946. május 27-én kelt levél tanúsága szerint Bonomi kezdeményezésére történt: „Lieber Herr Bonomi! // Es freud unz daß Sie unz noch / nicht fergessen haben. Und daß / Sie nach unz forschen”¹¹ [27.5.46 = 2/1/311].

⁸ Képeslapok főleg a levelezés későbbi szakaszára jellemzők. 1975 előtt csak 2 képeslap érkezett, míg azután 8. Minden más a *klasszikus*, többoldalas levélfajnak felel meg, néhol csatolmánnyal. Számos hivatkozást találunk (családi) fotókra, ezek ma azonban nem találhatók meg a levelekben. Egyéb csatolmányok nem jellemzőek Mária levelezésére.

⁹ Bonomi ezidőtájt készítette elő 1965-ban kiadott egyetlen, a levelekről szóló tanulmányát, L. BONOMI: *i.m.* Ehhez bizonyosan áttekintette és rendszerezte valamelyest az addigi állományt, felismerve azok értékét. Ekkor keletkezhetett a levelek Bonomi-féle besorolása, valamint a kategorizálás a borítékokon a Ø [*nem fontos*] jeltől a *sehr wichtig* [*nagyon fontos*] megjegyzésig.

¹⁰ Máriának 1976-ban [8.6.1976 = 2/1/317_1] már egészen bizonyosan (sőt valószínű, hogy az újjépítésű lakásba való költözésük óta) lehetett telefonja, mivel fia és családja is ugyanabban a házban laktak, s a hetvenes évek NSZK-jában már teljesen elterjedt volt a privát készülék. A levelezésben mégis nem is egy ízben esik szó arról, hogy Bonomi a családot az előzetes megbeszélte időpontban – a Máriánál közbejött akadályok miatt – nem találta otthon, azaz Mária bocsánatot kér, hogy „elkerülték egymást”.

¹¹ „Kedves Bonomi Úr! // Örülünk, hogy még / nem felejtett el. És hogy / utánunk kutat”. A levelek e munkánkban való közléséhez: a hosszabb idézetek esetén a leveleket a főszövegben betűhív transzkripcióban, eredeti helyesírással és sortöréssel

A levelezés néprajzi anyaggyűjtés céljából (is) indult, ahogy Bonomi maga vallotta.¹² De a magyarországi német kiűzöttek készségesen válaszoltak azért is, mert együttéreztek vele a Magyarországon, illetve az úton elvesztett gyűjtése miatt:¹³ „Wenn Sie zeit haben / Dann stelenns mir halt meine Fragebo- / gen und ich mah mih schon darü- / ber an der Zeit halt es bei mir niht / den jetzt dun wir sin wenig lang- / samer. Haben uns genuk geschunden / und haben nihtz dafon.”¹⁴ [23.2.472 = 2/1/310]

Mivel Bonomi Mária közlékenységét kétségtelenül felismerte, őt valóság- gal felkérte, hogy tudósítson környezete eseményeiről, amit ő készséggel vállalt: „most leírom Magának az életünket, a tetteinket” [2/1/ 300 = 6.3.47]; Mária így nemcsak a család, hanem – az ő szóhasználatával élve – „Kis-Budaörs” egyik szócsöve lett.

A már említett bizalmi viszony kulcsszerepű a levelezésben. Feltételezésem szerint ez aktiválhatta a Mária leveleire jellemző nyílt és szókimondó közlékenységet. Ugyanakkor tapintatosság, józanság, a hiányzó félelemérzet is jellemző, sőt az az egyedi vonás is, hogy nemritkán él iróniával, humor-

közöljük, mindennemű német javítás és kommentár nélkül, hogy a levelek ritkaságszámba menő nyelvállományát, a speciális levélíró habitust, illetve az egész levelezés atmoszféráját az eredeti nyelvezet útján érzékeltethessük. Tudatában vagyunk annak, hogy így néhol nem könnyű szövegértelmezési feladat elé állítjuk az olvasót, ugyanis a magyarra való korrekt fordítás által e nyelvezet nemcsak nem visszaadható, hanem sok esetben automatikusan már értelmező és kiegészítő jellegű. Kivételt csak személynevek képeznek, illetve személyekre vonatkozó, egyértelműen azonosító adatok, amelyek közlésétől az érintettek anonimitása érdekében, illetve adatvédelmi okokból mondunk le. Néhány az értelmezéshez elengedhetetlenül szükséges (szó)kiegészítést közvetlen a szövegben, szögletes zárójelben közlünk. A magyarra fordított szöveget az esetleges soronkénti összevethetőség kedvéért, amennyire a fordítás ezt megengedi, hozzávetőlegesen hasonlóan tördeljük. Az idézet végén az eredeti (vagy utólag meghatározott) német nyelvi sorrendű keltezés szerepel és az intézeti szignatúra áll. A rövidebb levélidézetekeket az egyszerűség kedvéért már a főszövegben magyar fordításban idézzük. A fordítás e tanulmányban végig a szerző munkája.

¹² „A levelezésem egy ideig a néprajz szolgálatába állítottam, tehát megpróbáltam ezen az úton még adatokat beszerezni, hiszen a gyűjteményemből nem sok maradt.” BONOMI: *i.m.*, 173. p.

¹³ „Néhány adatközlő kész volt együttműködni, annál is inkább, mert maguk is fontosnak tartották, hogy a magyarországi német néprajzi értékek lejegyzésre kerüljenek, mielőtt feledésbe merülnének, de azért is, mert sajnálták, hogy sok-sokéves kutatásom gyümölcse elveszett. Nyilvánvalóan az, amit ezek az egyszerű emberek feljegyeztek, az hiányos – az anyagokat írásaikba fonták bele, a kérdőívek nem feküdtek nekik, – de igyekezetük megható volt. A kedvemért kapcsolatot vettek fel honfitársaikkal, ha maguk már nem tudtak pontosan valamit. Felkérletlenül is közöltek velem egyet s más, amiről azt gondolták, hogy használni tudom.” *Uo.*, 173–174. p.

¹⁴ „Ha van ideje, / akkor tegye csak fel a kérdése- / it és én majd nekiál- / lok, időmből engedni / mert mi most már [a dolgokat] lassab- / ban csináljuk. Eleget nyúzott benünket / és most nincs semmi haszna belőle.”

ral. Mindez predesztinál arra, hogy vizsgálatunkat Mária leveleivel kezdjük meg.

A család kitelepítés utáni történetének összefoglalása – a levelek tükrében

Mária 1896-ban született. 1918-ban ment férjhez a két évvel idősebb, ugyancsak budaörsi Anton B.-hez. A kiűzetéskor tehát középkorú, Budaörsön még jómódúnak számító házaspár voltak, akiket már 2 felnőtt gyermekükkel űztek el. Leányuk már férjes és két gyermek anyja volt. Mária fia a hentes szakmát még Budaörsön tanulhatta ki. Velük volt továbbá Mária 1870-ben született apja és két férfitestvére. A házaspár Budaörsön a még ma is létező Halom utcában lakott. Mária 12 éves koráig járt iskolába.

Mária a fiával Württembergbe, a Majna-Tauber (Main-Tauber-Kreis) legészakibb körzetébe, az akkori mergentheimi körzet (Altkreis Mergentheim)¹⁵ egyik falujába került. A körzetben – mint ahogy Észak-Württemberg körzeteiben összességében – magas, 20% fölötti volt az összlakosságra eső menekült-létszamarány.¹⁶ A család egy közties állomással került új és végleges lakóhelyére. Mária és férje a falun belül többször átköltöztek, míg el nem foglalták saját tulajdonú és építésű lakásukat, amelyet fiuk épített. A levelek tanúsága szerint Mária hivatalos munkát nem vállalt, illetve nem kapott, de több ízben vállalt alkalmi munkát. Férje többszöri megszakításokkal különböző munkahelyeken dolgozott, ugyancsak helyben. Mária 1953-ban tudósít 83 éves apja haláláról, aki 80 éves koráig dolgozott. A család a kitelepítéskor szétszóródott, a családi kapcsolat azonban mindvégig szoros maradt: „közelebbi” két unokájával egy fedél alatt élt, és az először Bopfingenben, végül Stuttgartban élő három unokáját, akikből kettő még az óhazában, egy harmadik pedig 1949-ben az új hazában született, rendszeresen meghívta, illetve

¹⁵ Riedl Ferenc a budaörsiek első, 1952-ben megjelent „falumonográfiájában” (*Heimatbuch*) a 12 észak-württembergi körzet között a mergentheimi körzetben is megadja a helységeket, ahol budaörsiek letelepedtek, s köztük azt a falut, amelybe a B. család került: Archshofen, Bernsfelden, Blumweiler, Craintal, Creglingen, Edelfingen, Finsterlohr, Frauental, Freudenbach, Haagen, Harthausen, Igersheim, Laudenbach, Markelsheim, Mergentheim, Münster, Neuses, Oberrimbach, Reinsbronn, Rot, Schimbach, Waldmannshofen, Weikersheim. Vö. *Budaörser Heimatbuch*, zusammengestellt von Dr. Franz RIEDL, Stuttgart, 1952, 203–204. p. (Kommentált, kiegészített utánnomás: Budaörs, 2008.)

¹⁶ A szóban forgó körzet menekültarányánál magasabbal már csak Wertheim és a creglingeni, illetve tauberbischofsheimi körzetek rendelkeztek, ahol elérhette a 28–29%-ot. Württembergben az 1950. január 1-jei hivatalos tartományi statisztikai adat szerint kétszer annyi magyar kiűzött volt (74 950), mint Badenban (35 410), átlagban azonban mindkét tartományrészben 15,5% volt a Magyarországról érkezők aránya. Vö. *Die Heimatvertriebenen in Württemberg-Baden und ihre wirtschaftliche Eingliederung*. Hg. vom Staatsbeauftragten für das Flüchtlingswesen in Württemberg-Baden, Stuttgart, 1950, 12–13. p.

meglátogatta. Fiának, aki eredeti szakmáját nem tudta hasznosítani, sikerül átképeztetnie magát. Mária lányának férje pedig egy jó nevű autógyárban talált hosszú időre állást. Az unokák már jórészt felsőfokú végzettségűek voltak. Férje haláláról 1968-ban tudósította Bonomit [17.08.1968 = 2/1/312]. A levelek tanúsága szerint valószínűsíthető, hogy a B. házaspár többé nem utazott Magyarországra. Azonban többször tudósított Mária a gyermeke(i) útjairól.

Az írás mint kommunikációs aktus

A dunai sváb emberek nem tartoztak a gyakran levelezők közé, különösképp érvényes ez a paraszti származásúakra, illetve alacsony iskolázottságúakra. A levélíráshoz a biztatást Mária Bonomitól kapta, akinek a véleményére, sőt kikért tanácsaira és ítéleteire támaszkodott a család e különleges egzisztenciális helyzetben. Mária a nyíltabb kommunikáció híve lévén, ebben még a férjével is szembekerült: „ha írok, kinevet engem” [9. Mai 1947 = 2/1/268], miközben ő annak állítólagos „lustaságát” tematizálja, illetve egy ízben kereken megfogalmazza (keresztben ráírva):

Mein Mann sagte eine Seide will Er / schreiben also die blieb auh lehr.
und warten / einige Tage auf das schreiben und es ist im / nihtz eingevallen.
der draut Sih nih heraus / mit sein Kendnisse.¹⁷ [9. Mai 1947 = 2/1/268]

A levelezés fontos sajátossága, hogy a vállalt írásosság több szempontból sem magától értetődő. Mária, mint ahogy a többi levélíró is, kritikusan szemlélte saját leveleit és azok nyelvét, azaz a (negatív) önreflexió végigkísérte a levelezést. Valójában kivételszámba ment az olyan levél, amely nem szabadkozott, illetve nem utalt arra, hogy e sok „iromány” milyen megerőltető az olvasó számára, milyen érdektelen stb. A levelezés legalábbis néhány ponton bizonyíthatóan csupán Bonomi bátorításának köszönhetően nem szakadt meg. Hogy ez nem valamiféle személyes szerénység diktálta, hanem valós környezeti kritika, bizonyítja legalább két, időben távol eső idézet: befogadó háziasszonyuk (a főbérlő) Máriát igen érzékenyen érintő kritikája, valamint a jóval későbbi levélrészlet, amelyben unokái vették pellengérré a mama hibáit:

Wie Sie merken bin ich auch schon / schreib-faul geworden, es hatte
abber / seine ursache, habe nemlich unser / Haußfraus Schwester
geschrieben und die / hat mihr meine Feler forgehalten, und / dan hab ich

¹⁷ „A férjem azt mondta, egy oldalt ő is akar / írni, így az üres is maradt. És vártam / pár napot az írásra, de neki / nem jutott semmi az eszébe. Nem mer kirukkolni / az ismereteivel.”

mih geschemt und habe / mich nicht mehr schreiben getraut. / damit ich Sie nicht aufhalte mit / meinen einfachen geschreibsel.¹⁸ [18.12.48 = 2/1/251]

Wenn ich schreibe da erwischt es unsere / Lehrerin, dan geht es los Oma schon wieder / in der ersten Reihe ein Fehler, so etwas kann / man doch nicht fortschicken. Dan sage ich / habe bis 12 Jahre nuhr die Schule besucht und / da schon vieles vergessen [...].¹⁹ [12.3.1971 = 2/1/252_1]

A nyelv mint a kommunikáció vehiculuma

Mivel a közlés, a kommunikáció csatornája és kulcsa a nyelv, ha röviden is, de fel kell térképeznünk a levélállományt. Mária a budaörsi triglosszális beszélt nyelvhasználat tipikus képviselője lehetett: beszélt a magyart (*H-variáns*), a helyi budaörsi dialektust mint vernakuláris nyelvet, s az irodalmi német nyelvet mint tannyelvet. Azonban az egyik oldalon áll a beszélt nyelvi kompetencia – s a másikon az írásbeliségé. Leveleiből óvatosan arra következtetünk, hogy *írott* nyelvi kompetenciája mind a magyarban, mind a németben jóval elmaradhatott a *beszélt* mögött.

Ami a felnémet írásbeliséget illeti, már Bonomi is megállapította: „Korrekt német nyelvet nem várhatunk el. [...] Az írott és a nyelvjárási német nyelv egymás mellett állnak. Természetesen a helyesírás is elégtelen.”²⁰ Az adatközlőit a legjobban ismerő Bonomi igyekszik azonban hozzátenni: „Hol is tanulták volna meg? [...] az iskolában aligha volt alkalmuk németül tanulni, [...] a fiatalabbaknak könnyebb lenne magyarul megnyilvánulni, mint így, hogy a nyelvjárás felől próbálják meg írásban kifejezni magukat.”²¹ Eddig tehát a hozott nyelvi állapot.

Az új hazába való kerüléssel azonban, tehát a leveleink által vizsgált időben felborult az addigi nyelvhasználat Budaörsön kialakult rendje, s ennek az átrendeződésnek is van lenyomata a levelekben. Az új helyzet: a magyar egycsapásra megszűnt mint *H-variáns*, a budaörsi nyelvjárás pedig mint helyi nyelvváltozat, sőt mindkettő az új frank nyelvi környezetben valójában házi használatúvá degradálódva a leginkább csak arra alkalmas, hogy a használót

¹⁸ „Ahogy észrevette, én is már / lusta lettem az íráshoz, de megvolt / a maga oka, ugyanis / a háziasszonyunk nővérének írtam és az / felhánytorgatta a hibáimat, és azután / szégyelltem magam és / nem mertem már írni. / Hogy ne tartsam fel magát / az egyszerű írományommal.”

¹⁹ „Ha írok, és az a mi / tanítónénink* kezébe kerül, már el is kezdik mondani: Mama, már megint / az első sorban egy hiba, ilyesmit nem lehet / elküldeni. Olyankor azt mondom, / én csak 12 éves koromig jártam iskolába és / már sokat elfelejtettem”.

* Mária egyik leányunokája ezidőtájt végezte a főiskolát: tanítónőnek tanult.

²⁰ BONOMI: *i.m.*, 158. p.

²¹ *Uo.*, 159. p.

mint menekültet azonosítsa. S itt is, az újrafelosztott nyelvvariánsoknál is érvényesült az írásbeliség számára való kitétel: ha még használták is a falakon belül a budaörsi dialektust, illetve a magyart, attól inkább ódzkodtak, hogy magyar mivoltukat magyar írásokkal *dokumentálják* új hazájukban. Egyszóval levélírónk számára valójában nem maradt más nyelvváltozat, mint a felnémet, amelyben azonban nem voltak kellő ismeretei. Így Mária nyelvét *megcélzott felnémetnek* (*versuchtes Standarddeutsch*) titulálnám, amelybe bele-belefonódnak nyelvjárási hatások, illetve tudatos nyelvjárási, sőt magyar nyelvi elemek.

Azokban nem elsősorban a nyelvi szabályok ismeretének a hiánya – természetesen ezek is –, hanem sokszor inkább az ismert szabályok következtelen alkalmazása áll ma adott esetben az értelmezés útjába. Mint a következő példánk is jelzi, bár Mária a mondatjelek követelményét bizonyára ismerte, e szöveg értelmező tagolását az interpunkció teljes elhagyásával mégis az olvasóra hagyta:

Abber ich hatte einen Gu-/ten Sondag nahmitag mir kommen / es so
for wie wenn Wir bei / uns in der Warme Stube sitzen / müsten alle bei-
sammen und Ihnen / sehe ich übber die Brille kuken und / so vergnükt
lachen were daß / nicht schön oder im Schatigem / Weranda ich muß
auf hören / sonst gibt es keinen schlaf nuhr / Herz weh u. Heimweh.²²
[23.2.47 = 2/1/310]

A fenti néhány példa nemcsak Mária, hanem az egész budai környéki – elsősorban nem magasan iskolázott – svábság írásbeliségére jellemző vonást tartalmaz.²³ De példa Mária speciális íráshabitusára is: a szöveg érezhetően *beszédközelí*, azaz szorososan követi, illetve leképezi a gondolkodás logikáját, ritmusát. Máriának ez a beszédmóddal korreláló írása valóban sajátja: hosszú levélszegmensekben valósággal *öntötte* egymás mögé a mondatokat – önmagát megszakítva, saját mondatába belevágva stb. – minden javítás (igénye) nélkül, mintha *írásban beszélne*.

²² „De nekem jó / vasárnap délutánom volt, úgy / tűnik, mintha nálunk / otthon ülnénk a meleg szobában / mi mindannyian, és magát / látom, ahogy a szemüvege fölött kinéz és / oly nagy élvezettel nevet, nem / lenne jó? Vagy az árnyékos / verandán; abba kell hagynom / különben nem lesz alvás csak / szívfájdalom és honvágy.”

²³ Mindenekelőtt ortográfiai hiányosságokat, amelyek jobb híján a hanghű írásmódot eredményezik. Példák: „kucken” helyett „kukén”, „vergnükt” helyett zöngétlenítve: „vergnükt”, ingadozó használatot a főnév/melléknév megkülönböztetésben: „warme Stube” helyett „Warme Stube” stb. A „Weranda” a helyes „Veranda” helyett viszont érdekes példával világít rá Mária német anyanyelvi kompetenciájából fakadó, alapvetően helyes „szabályalkalmazási reflexeire”, amely fonetikailag helyesen bár a W-t követeli meg, e kivételes esetben azonban etimológiai okokból nem korrekt. E jövevényszó Mária szókincsében – s ez az érdekes pont számunkra – vélhetőleg a német (beszélt nyelvi) szókincs része, nem a magyaré.

A nyelvi kérdést azzal a köztes mérleggel zárjuk, hogy a kiűzöttek levelei nyelviileg (is) több szempontból kiemelkedő jelentőségűek. Egyrészt azért, mert főként az első időkben a magukkal hozott nyelvállapot ritka lenyomatai. Mária beszéd-, illetve valós nyelvállapotközeli szövegei, mint előbb mondtuk, erre különösen jó példák. Másfelől pedig a későbbi levelek a kiűzötteknél tapasztalható nyelvi írásbeliség fejlődésének nem kis jelentőségű dokumentumai. Már Bonomi maga megállapította, hogy e nyelvi fejlődés némelyeknél figyelemre méltó.²⁴ Mária is kétségkívül ehhez a körhöz tartozott.

A nyelvi kódkapcsolás jelentősége Mária leveleiben

A levelek a dunai sváb írásbeliség nyelvállapotán belül egyúttal a „magyar nyelvi-logikai behatás” egyedi értékű dokumentumai, mivel a kétnyelvű nyelvhasználat ritkaságszámba menő írásbeli példáinak tárházai. A nyelvsváltás az alig iskolázott Mária és tudós levelezőpartnere között – Bonomi maga is alkalmazott nyelvsváltást – önmagában releváns példa a magyarországi németiség szociális, illetve képzettségi rétegeken átívelő kettős nyelvi kompetenciáján alapuló kommunikációjára. Ezenfelül itt arra a speciális jelenségre utalunk, amit Bonomi is megsejtett,²⁵ hogy Mária – és nem csak ő – adott esetben tudatosan a magyarba való váltás mögé rejt bizonyos információkat.

1947 és 1956 között 14 levelében (és csak ezekben) alkalmazott nyelvi kódkapcsolást, amelynek okai a kommunikáció összkontextusa szempontjából is vizsgálatra érdemesek. Az még valamelyest kézenfekvő, hogy az új hazában még öt év után is néha könnyebb szaknyelvi(bb) szöveget magyarul visszaadnia:

Mein Schwager schreibt aus Budapest das / es ihn gut geht, das ehr in eine *Műanyag-/gyárban Presmunkás* ist, bekommt 500 Forint auf / ein Monat²⁶ [20.3.51 = 2/1/305].

Hanem e rejtett(ebb) közlések lehetnek például bizalmasak, főleg a második példában:

Und die *Telepesek* sagen untereinander, / *Jönnek a svábok, de csak egy ha akarnak* [...] / *és ha vissza kapják a vagyonukat csak / jöjjenek.*²⁷ [18.04.1950 = 2/1/259]

²⁴ BONOMI: *i.m.*, 159. p.

²⁵ *Uo.*

²⁶ „A sógorom azt írja Budapestről, hogy / jól van és hogy a *Műanyag-/gyárban présmunkás*, 500 forintot kap / egy hónapra”.

²⁷ „És a *telepesek* azt mondják egymás között, / *Jönnek a svábok, de csak egy [feltétellel?], ha akarnak* [...] / *és ha visszakapják a vagyonukat, csak / jöjjenek.*”

Es werden nemlich Budaörscher *Komunista part / egy iteni segítséggel* le-
bendig. Mein Mann und / ich wir sind allein keine verwanten u. be-
kan/ten. Der Hass gegen uns komt fon den her das [...] ²⁸ [10.08.1947 =
2/1/301]

Az utóbbi idézet arra vall, hogy a kitoloncolt, identitástudatában és öntu-
datában meggyengült és kiszolgáltatottsága következtében – érthetően – se-
bezhetőbbé vált családok bizonyos helyzetekben nemcsak a többségi társa-
dalommal szemben, hanem egymásra nézve is konkurrencia-, illetve konf-
liktushelyzetbe kerültek. Ezek a mulandó, átmeneti jelenségek később fele-
désbe merültek, de éppen ezek a referenciaidőhöz közeli személyes jellegű
megnyilvánulások világítanak rá arra, hogy a kezdeti időben még szerepet
játszhattak.

Az integráció szakaszai a levelezés tükrében

Ahogy a bevezetőben említettük, terjedelmi okokból meg kell elégednünk
azzal a céllal, hogy néhány fontos kiválasztott kommunikációs és tematikus
csomópont segítségével megragadjuk Mária és családja személyes integráci-
ójának néhány mozzanatát és attitűdjének változását. E tartalmi és informá-
ciós góc-, illetve csomópontok kijelölése segítségével a levelezésben három fő
egység kristályosodik ki:

1. Az első szakasz az *átmenetiség szakasza*, amely a kapcsolatteremtéstől
(fizikai megérkezéstől) addig a pontig tart, amíg a levelek arról tanúskodtak,
hogy a levélírónak már nincs reménye a hazatérésre.

2. A második egység a *véglegesült elszakadás utáni szakasz*, amely az új ha-
zában az egzisztencia megteremtéséről és az új világban való berendezkedést
célzó lépésekkel kapcsolatos eseményekről és meglátásokról való (néha igen
ambivalens) kommunikáció – még *magyarországi német tudati háttérrel*. Utóbbi
például megmutatkozik a további információcserében a szülőfaluban törté-
netekkel kapcsolatban.

3. A harmadik nagy egység pedig a *valóságos megérkezése*, az új hazában
való konszolidáció lenyomata a levelekben, amely a legkülönbözőbb témák
alapján ragadható meg. Fontos ismérve a szociális helyzet megváltozásával
beálló perspektívaváltás: a többségi társadalom tagjaival való viszonylagos
egyenlőség, immár integráltság, s az ennek megfelelő tudati háttérrel kom-
munikált események és meglátások.

²⁸ „Ugyanis a budaörsi *kommunista párt / egy itteni segítséggel megelevenedik*. A férjem és
/ én magunk vagyunk, nincsenek rokonaink és ismerő-/seink. A gyűlölet ellenünk
onnan jön, hogy...”

A szakaszok nem élesen, hanem valójában bizonyos tartalmi súlypontok keletkezésével, illetve eltolódásával torkollnak folyamatosan egymásba.

„megszoktuk már a kidobást” – Az átmenetiség szakasza

Mária esetében a levelezés megkezdése egyúttal a megérkezésről való tudósítás. E szakasz fő jellemzője az alapvető létbizonytalanság, amely a szakasz legfőbb kérdésében, a Magyarországra való *visszatérés-avagy-maradás* kérdését tematizáló közlésekben csapódott le. Pontosan ehhez a szakaszhoz, a személyes megítélések, meglátások és érzések *hideg-meleg-fürdőjének* az érzékeltetéséhez kiváló források e magánlevelek. A szakasz határa az a pont, amíg ebben a kérdésben véglegesülés tapintható ki – esetünkben 1948 decemberében [18.12.48 = 2/1/251], de már korábban előrevetítődik.

Mária tudatta első levelei egyikében, hogy a családtagok mind egészségben megérkeztek,²⁹ de a család szétszóródott: „Igen, mindenkitől el vagyunk itt választva” [27.5.46 = 2/1/311]; beszámolt arról, hogy a fia velük van, a felnőtt lánya azonban Aalen közelébe, apja pedig Mária fivéreivel Mannheim körzetébe települt.³⁰ Néhány hónappal az események után visszapillantva, mindenekelőtt gyors lefolyásúként írta le az azokat:

Also sind wir / so schnell nach Deutschland ge-/kommen waß wir garnicht glau-/ben wollten.³¹ [27.5.46 = 2/1/311]

Mária a Budaörstől Württembergig való útkjáról nem tudósított. Csak feltehetjük, hogy a számos budaörsi vonattranszport valamelyikével érkezhettek, az viszont bizonyos, hogy első fogadó állomásként nem táborba,³² hanem egy paraszti gazdaságba irányították a családot. Majd hamarosan elérték új

²⁹ Mária anyósának sorsáról értesültünk még röviden, aki „még akkor meghalt, mikor bejöttek az oroszok” [2/1/311 = 27.5.46].

³⁰ A család szétszóródásának nem tudtuk meg az okát. Gyanítható, hogy főleg a munkaképes férfiak Mannheim nagyváros közelében (romeltakarítás stb.) több munkalehetőséggel számoltak.

³¹ „Így hát mi / olyan gyorsan Németországba ke-/rültünk, amit sose hit-/tünk volna.”

³² Több szerelvény utasai, így a Tauberbischofsheimba és Wertheimba menőké, táborokba kerültek, így egy a Wertheim város által összeállított dokumentáció adatai szerint 1946. február 15-én a reinhardshofi táborba elsőként 255 budaörsi érkezett, s ugyancsak februárban a gerlachsheimi táborba is, amely 1947-es bezárásáig több további magyar transzport fogadóhelye volt. Vö. RAHN, Volker: *Das Schicksal der Heimatvertriebenen in Wertheim. Herkunft, Flucht und Vertreibung, Ankunft, Eingliederung*. Dokumentation, Stadt Wertheim, 1996, benne a Wertheimer Zeitung 1996. február 19-i adatai, oldalszám nélkül.

lakóhelyüket, ahol a levélíró Mária élete végéig élt.³³ 1946 májusában így tudósított az addig megtett útjáról:

Wir waren [...] zuvor bei Bauern / untergerbacht da ist es unz sehr /
gud gegangen da hatten wir alles / genuk. Jetzt sind wir selbst ständig
es / schaft unz Niemand.³⁴ [27.5.46 = 2/1/311]

Az új falu geokulturális adottságaival (hegyes vidék, bortermelő profil, festői fekvésű templommal a község egy kisebb hegyén) az óhaza sajátosságaitól talán nem volt olyan távol, mint némely más esetben. Mária erre egy mondat erejéig ki is tért: „eine schöne Gegend” („szép vidék”) [27.5.46 = 2/1/311]. A kiűzetés után egy évvel íródott levelében így summázta a helyzetet:

Es geht unz / ja hir noh nicht schlecht wir wahren bei / sehr neten Leude
die halfen unz öfters / und, haben unz Reihlih beschenkt zu / Weihnah-
den. Wir sind [...] in ganzen / Tag bei Ihnen in Ihr warmen Stube / die
kann man jetzt gud fertragen. / Sost wären wir schon erfroren so kalt /
ist es bei unz.³⁵ [02.02.1947 = 2/1/264]

Ahogy a fentiekből is kiderül, viszonylagos jó helyzetük egyrészt a helyiekkel kialakult jó viszonynak tudható be. A családot elsőként befogadó *háziakkal* – két középkorú megözvegyült asszonnyal, akik nővérek voltak – jó, sőt harmonikusnak is nevezhető a viszony. A levelek tanúsága szerint nemcsak fizikailag, hanem mentálisan is igyekeztek felkarolni a rászorult budaörsieket:

Die treiben / unz so manhe Grillen aus den Kopf. / Da darfmann den
Kopf niht [hengen] lassen / Daß merken die gleich da hat man kei-/ne
Ruhe.³⁶ [23.02.1947 = 2/1/310]

³³ Az akkor önálló, Württemberg-Badenben található falu a későbbi Baden-Württemberg mergentheimi körzetébe tartozott (Altkreis Mergentheim). 1974. január 1-jével – az akkor zajló közigazgatási reformok keretében – a falu elvesztette önállóságát. Így ma egy 7300 fős kisváros része, amelynek kultúrája és nyelvjárása a frankokhoz áll közel (Tauberfranken).

³⁴ „Előtte még [...] egy paraszti gazdaságnál / voltunk elszállásolva, ott nagyon / jó dolgunk volt, mindentől akadt / elég. Most azonban magunkra vagyunk hagyva, / senki nem segít nekünk.”

³⁵ „Hisz nekünk / nincs itt rossz dolgunk, / nagyon kedves embereknél voltunk, akik gyakran segítettek nekünk / és gazdagon megjándékoztak / karácsonykor. [...] Egész / nap náluk ülünk a meleg szobában, / ami most jól elkél. / Különben már megfagy-
tunk volna, olyan hideg / van nálunk.”

³⁶ „Ezek kiűzik / jócskán a sötét gondolatokat a fejünkből. / Velük nem lehet az ember-
nek [lógatni] az orrát. / Rögtön észreveszik és többet nem / hagynak nyugton.”

Esetünkben a kényszer-összeköltöztetés tehát valószínűleg nem átlagos mértékben pozitív példájával van dolgunk. Másrészt a kedvező összkép bizonyára annak is betudható, hogy Mária férje a községházán talált (alkalmi) munkát, sőt e munka egy időben éppen az új polgárok helyzetének rendezésével kapcsolatos szervező-irányítómunka, ami az új helyi előljáráson belül bizonyos bizalmi pozícióra vall.³⁷

Mindez azonban csak enyhít, de nem változtat a mindenkori lét-, illetve lakóhelyzet alapvetően labilis voltán. A fekete humoron átütött az egzisztenciális kiszolgáltatottság, amikor Mária családja 1949 húsvétja előtt újabb költözésről volt kénytelen tudósítani:

Wir haben schon unser Ostergeschenk von unse-/ren neuen Hausherrn.
Ehr hat uns nemlich die / Wohnung gekündigt. Wir gehen sehr schwer
von / der Wohnung hinaus.³⁸ [06.04.49 = 2/1/295]

Bár a konkrét okot nem tudtuk meg, de úgy a beköltöző budaörsiek, mint a befogadók is a levél tanúsága szerint eredetileg hosszabb együttéléssel számoltak:

Weil wir eingezogen sind da / hies es ihr könt so lange bei uns bleiben
so lan-/ge ihr hier seid und jezt ist auf einmal der Platz / zuklein, wir
sind ja das hinaus schmeisen schon/ gewönt, Es ist halt doch schwer.³⁹
[06.04.49 = 2/1/295]

A levelek azonban – ez *a priori* sajátjuk – sokhelyütt *ad hoc* érvényű közlések. Az itt kommunikált költözés jól példázza a közölt tartalmak relatív érvényét: hat hónappal később ugyanis még egyszer interpretálásra került a kiköltözés, mégpedig Bonomi tudakolására, aki a *kidobás* hátterében konfliktust gyanítva rákérdézhetett. Erre válaszolva korigálja a képet Mária:

Nein wir sind nicht in Verdruss von / alten Platz weg, es gab sogar Trä-
nen wir / bekammen einen schönen grossen weissen / Herd ein Komote
zwei Stüle u. mehrere / Sachen. [...]. es dut denen schon Leid / das uns

³⁷ Egy későbbi levelében Mária panaszkodva leírta, hogy ezidőben [10.08.1947 = 2/1/301] férje „265 menekültlakást szervezett meg és rendezett be a legszükségesebbekkel [...], áramot, fát szervezett a lakásokba és mindez sok éjszakájába is került” és ezért hálátlanság a „jutalmuk”.

³⁸ „Már megkaptuk a húsvéti aján-/dékunkat új háziurunktól. Felmondta nekünk ugyanis / a lakást. Nagyon nehéz szívvel megyünk el / ebből a lakásból.”

³⁹ „Amikor beköltöztünk, akkor / azt mondták, hogy addig maradhattok, amíg / itt vagytok, és most egyszerre a hely / túl kevés. De hát a kidobáshoz már / hozzászoktunk. Hát mégiscsak nehéz ez.”

fort ham lassen, es wahr eine / dort fragen obs nicht jemanden in die / Miede nehmen möchten, weil von dem / Haus sind jetzt 5 P. heraus geangen, nein / das kommt nicht in die Frage, wen da / jemand herein mus, komt Fam B. / wieder herein. Aber die gehen halt nicht / mehr.⁴⁰
[13.10.49 = 2/1/257]

Minden ügyes konfliktus-kisimítás, illetve problémamegoldás sem képes azonban természetesen felülrni a befogadó közösség némely menekülte- lenes gesztusait. Ezek pedig a levelek tanúsága szerint főleg az embereket konkrétan nem ismerő közegből, tehát az utcai ismeretlenekéből érkeztek. A következő levélrészlet, amely a környezet – vélt vagy valós – diszkriminatív viselkedésére céloz, kirajzolja a kettős elutasítottság állandósult tudatát, ame- lyet nyelvváltással is nyomatékosít Mária:

Ja das ist sehr rihtig. *Itt se kel-/lünk ott se kellünk.* Wenn Ich aff / auf der Gasse gehe da Glotzens einen / so an als wens uns schon was ge-/ben hätten. Da klotzst man halt zu-/rück. Jezt hat mann schon so manches / gewond.⁴¹ [9. Mai 1947 = 2/1/268]

S a tisztázatlan lakhatás, az elutasító gesztusok végeredményben csupán egy- egy vetülete annak az egzisztenciális alapdilemmának, amit e példa kapcsán próbáltunk körülírni. A háttérben működő alapvető létkérdés: vajon végle- ges-e a kiűzetés, és ha van is hazaút, érdemes-e igénybe venni? Lássuk a to- vábbiakban néhány részlet erejéig, hogyan változik e témában a kommuniká- ció. Egy évvel a kiűzés után Mária számára még szó szerint egy nagy – azaz (dupla) – kérdőjel a jövő:

Heute [...] [waren wir] / schon ein Jahr von der / Heimad vort es fergeht auh hir die Zeit / schnell waß wirt unz wol daß zweite / Jahr bringen fileiht die heimat wieder??⁴² [2.2.47 = 2/1/264]

⁴⁰ „Nem, nem haraggal váltunk el a / régi helytől, még könnyek is folytak, / kaptunk egy szép nagy fehér / tűzhelyet, egy komódot, két széket és több / dolgot. [...] Még sajnálják is, / hogy hagytak elmenni. Volt, aki közben / utánakérdezett, hogy nem akarják-e / kiadni bérbe, mert a / házból öt személy távozott; nem, / nem jön szóba. Ha / valakinek ki kell adják, csak a B. család / jöhet oda. De hát az már / nem megy.”

⁴¹ „Igen, így van. *Itt se kel-/lünk, ott se kellünk.* Ha az / utcán megyek, akkor az embert megbámulják / úgy, mintha már ad-/tak volna nekünk valamit. Hát akkor vissza-/bámul az ember. Az ember egyet s mást már / megszokott.”

⁴² „Ma [...] / már egy éve hogy a / hazánktól távol vagyunk, az idő itt is eltelik / gyor- san. Vajon mit hoz a második / év számunkra, talán újra a hazánkat??”

A bizonytalanság forrása többek között a különféle minőségű információknak a kitelepítettek közötti áramlásában a hazamenni szándékozóról, hazatérni próbálkozóról (kérvénybeadókról), elindulókról és az otthoni helyzetről, valamint az ezen hírek verifikálásához szükséges eszköztelenségben keresendők. Mária tudósít Bonominak két etyeki kudarcba fulladt hazaszökési kísérletéről:

Von Igersheim ein Budaörscher hat auh / Schwartz nahaus wollen. Da sind in / Passau zwei Egyeker begegnet die frag-/ten In wad er vor hat. dann sagten sie / Er soll zurück den es ist geveflich. Jetzt / werden sehr ville verschlept.⁴³ [09. Mai 1947 = 2/1/268]

Mária beszámol egy neki megmutatott levélrészletről:

Da hat mir eine wieder einen Brief lesen / lassen von Zuhause der Ihr Schwieger Sohn hat Ihr geschrieben / das Ihr gesuh schon in Innen Ministerium ist [...] / Sie das dauerd jezt niht mehr lange biß wir nahhaus / dürfen. Denen mus man halt die freud lassen.⁴⁴ [24.04.47 = 2/1/262]

A Mária sajátos iróniájával fűszerezett „meg kell hagyni nekik az örömet” mondat példázza, hogy az esetleges illúzióktól való tartózkodás már 1947-ben sajátja volt. Egy hónappal azelőtt azonban mégis reménykedve kérdezte Bonomit:

Sie meinen auh daß wir nie / Wieder nahauße kommen? Die Rauber-/bande wird doh niht ewig an der Schbi/ze bleiben.⁴⁵ [23.2.47 = 2/1/310]

Két hónappal később pedig ismét mérlegeli, újabb, *hivatalosabb* keletű érvekkel taglalta ugyanezt a dilemmát:

Bei unz haben einige nahhaus / geschrieben. dord soll Eine einreihen / beim Ministerium das Sie nahhaus / dürfen. [...]. / Mein Mann hat ein

⁴³ „Igersheimből is egy budaörsi / haza akart menni. Aztán / Passauban találkoztak két etyekivel, akik kérdezték, / mire készül. Azt mondták neki, / menjen vissza, mert veszélyes. Most / sokakat elhurcolnak.”

⁴⁴ „Megint megmutatott nekem valaki egy levelet / hazulról, amit a veje írt, / hogy a kérvénye már a belügyminisztériumban van. [...] / Nem tart már soká, hogy haza-/mehetünk. Ezeknek meg kell hagyni az örömet.”

⁴⁵ „Maga is azt gondolja, hogy mi soha / nem térünk haza? A rabló-/banda talán mégsem fog örökké hatalmon / maradni.”

Brief bekommen / in dem his es das die Ungarn u. Sude-/ten deutsche
auf keine Heimker mehr / hoffen brauhen.⁴⁶ [14.4.47 = 2/1/313]

Mária sógora egy újság hasábjain intézett bizakodó üzenetet a családhoz, amit ő a tőle megszokott éllel kommentált („csak verje ki a fejéből”), s amelyben ismét csak a hitetlenség fejeződött ki, mégis vélhetően elbizonytalanította az asszonyt:

Mein Mann sein bruder schrieb in / die Zeitung. *Nem sokára / tallákozunk*,
ich weis nicht will / Ehr kommen oder meint Ehr wir / kommen, das
soll Ehrsich aus den Kopf / schlagen, das wird nicht mehr wahr. / Sonst
nihts neues⁴⁷ [18.12.48 = 2/1/251]

Részletességgel kitért arra, hogy sógora megpróbálta őket hazatérésre bírni. Érdekes a levélrészletben az, hogy egy ilyen hazaköltözés automatikusan a család szétszakadását jelentette volna, mert a gyerekek esetében definitíve nem jönne szóba:

Der hat uns / schon einige mal geschrieben. [...] / Ja Er meinte wir sollen
mit Ihm in / die Stadt hinein gehe abber da müssen / wir ganz nakt. Wir
hätten niht einmal / daß wo wir so haben. [...] Und die Kinder wären hir
das / wolle mann auh nicht.⁴⁸ [6.3.47 = 2/1/300]

Utolsó példánkkal egy további területre, a vallási beilleszkedésre evezünk. Mária és családja új életében (is) fontos szerepe volt a vallási eseményeknek, ahogy például ezt bérnyújtási családi összejövetelük bizonyítja. Az egyházi kötetekben szervezett kisebb-nagyobb rendezvények a családi, rokoni találkozások felől nézve is kiemelkedő események voltak. Ezen belül megkülönböztetett jelentősége volt a búcsújárásoknak, mint ahogy ez már nagyobb összefüggések keretében is bemutatásra és bizonyításra került.⁴⁹

⁴⁶ „Tőlünk néhányan hazairtak. Valaki állítólag benyújtott / a miniszteriumnál [egy kérvényt], hogy haza-/mehetnek [...]. / A férjem egy levelet kapott, / amiben az áll, hogy a magyaroknak és szudé-/tanémeteknek a hazatérést illetően nem kell remény-/kedniük.”

⁴⁷ „A férjem bátyja írt / az újságban. *Nem sokára / tallákozunk* [!]. Nem tudom, / ő akar jönni vagy úgy véli, mi / megyünk. Azt a fejéből / kiverheti, abból már nem lesz semmi. / Különben nincs újság.”

⁴⁸ „Ő már / jópárszor írt. [...] / Igen, azt javasolta, menjünk vele a / városba, de akkor mi / egész meztelenek lennénk. Még az se lenne meg nekünk, / amink így megvan. [...] És a gyerekek meg itt lennének, ezt / sem akarnánk.”

⁴⁹ Vö. PROSSER-SCHELL, Michael: Heimatvertriebenen-Wallfahrten. Aspekte volkskundlicher Erforschung unter besonderer Berücksichtigung der Erzdiözese Freiburg und der Donaueschingen, In: KRANEMANN, Benedikt (Hg.): *Liturgie und Migration. Die Bedeu-*

Ehelyütt e vallási integráció jelentőségét még egyszer aláhúzva – és a már részben feldolgozott helyi, illetve körzetbeli konfesszionális helyzetképre csak utalva – csupán az idegenség egy további arcának és közegének az érzékeltetése végett idézzük azt a valójában hosszabb vizsgálódásra érdemes levelet, amely élesen megvilágítja, mit jelentett a katolikus budaörsiek evangélikus többségű környezetbe történő *implantálása* a vizsgált időszakban.

Az, hogy a budaörsiek új helyi papjukkal nem kerültek bizalomteljes viszonyba, már előrevetítődik Mária korábbi levelében: „Nagyon szigorú papunk van” [6.3.47 = 2/1/300]. Mária az úrnapi virágszönyeges körmenetről mint a magukkal hozott „budaörsi katolicizmus” sajátos eseményéről valójában megdöbbenő és – forrásértékében kiemelkedő jelentőségű – leírást adott, mégpedig ennek a meggyökereztetési kísérletnek az idegentest mi-voltáról. A Bonomi által is már megjelentetett,⁵⁰ 1947. június 10-én kelt levél [2/1/272] – jelentőségében, úgy látszik, még mindig nem eléggé méltatott, sőt talán mellőzött⁵¹ (ez okból hosszabban idézett) adalékunk – érzékelteti a konfesszionális intoleranciát s a helyi evangélikus közösség részben aktív elutasítását:

Am Fronleichnamstag waren wir alle in / Greglingen, den voriges Jahr haben wir einen / schönen Blumen Tebich gesammelt. Es war wirklich / schön, die haben so was in Ihrem leben noh nie / gesehen aber das haben die niht gesagt das es / schön ist. Den über Ihnen gibt es doh nihts. Und / dann würden die Wiesen vertappt die Blumen ge-/schandet, die Senftblüten abgerisen, den Bihnen / die nahrung, wekgenommen u. s. w. Ja nah der / Gottes Dienst verseimt. Und das ist nur alles eiserlih. / [Seite 2] Ja der Pfarer wusste niht was Er alles sagen sollte / weil es halt niht seine Schäfflein gemaht haben. / Das ist einer ein Reht hiziger und die Ungarn / sind doh auh und so pasen wir halt garniht zu-/sammen. Die Flüchtlinge sind auh bei Im das 5 te Rath / am Wagen. Der kann jeden Sondag auf der Kanzel / schimpfen. Da will keins mehr in die

tung von Liturgie und Frömmigkeit bei der Integration von Migranten im deutschsprachigen Raum, Kohlhammer, Stuttgart, 2012, 188–216. p. [A búcsújárások jelentőségéről lásd Prossel-Schell e folyóiratszámában olvasható tanulmányát is. A Szerk.]

⁵⁰ BONOMI: *i. m.*, 170. p.

⁵¹ Érthetetlen módon még az újabb keletű, kifejezetten a budaörsiek búcsújárása Németországba való átültetésének és a környezetre való hatásának szentelt tanulmány sem vonja be forrásként Mária kétségkívül autentikusnak nevezhető szemtanú leírását ezen első németországi búcsújárások helyi feldolgozásába: RETTERATH, Hans-Werner: Die vertriebenen Budaörsler und ihre Fronleichnamsprozession. Eine Brauchtranslozierung und ihre Wirkungen, In: PROSSER-SCHELL, Michael (Hg.): *Szenische Gestaltungen christlicher Feste. Beiträge aus dem Karpatenbecken und aus Deutschland* (Schriftenreihe des Johannes-Künzig-Instituts 13), Waxmann, Münster, 2011, 79–111.p.

Kirche hinein. / Der sagt wir sind Gottlose Menschen darum haben / wir fort müssen von Zuhause, und lauter solhe/sahen nur nihtz liebes. Der Vikar aber ist auf die / Flüchtlinge Ihrer seide der hat in Sontag bredigen / dürfen weil der Alte niht Zuhause war der hat es / Ihnen dann wieder gud gesagt. Und so bakten / wir unz halt zusamm und furen nach Greglingen / dort war ganz Budaörsch beisamen, und es war / halt ganz heimatlich, der Blumen tebich, die Lieder / die gesihter alles war halt ganz anders, und wir / Sangen noh mehr wie in Jahr wieder unsere Lieder / mit unserer Musik.⁵² [10.6.47 = 2/1/272]

A fenti kép a helybeliek reakciójának plasztikus leírásával, a virágszőnyeg összetaposásával, a virágok megcsúfításával stb. nem látszik megerősíteni azt a véleményt, hogy „az ellentéteket mindenekelőtt a papok, s kevésbé az egyszerű hívők tartották volna fenn”.⁵³ Még ha a lelkipásztornak bizonyára befolyása volt is a híveire, azokat valósággal a menekültek ellen hangolta. Ennek világos bizonyítéka a papi idézet (a szöveg 18. sora): „azért lettünk elűzve, mert istentelenek vagyunk”, amely a vallási meggyőződésükben alapvetően kérdőjelezte meg a vallásosságukhoz és annak saját konfesszionális formáihoz való ragaszkodásukat éppen demonstráló budaörsieket. A személyes perspektíva e levélben leginkább abban érvényesült, amilyen módon levélírónk az összhelyzetet megítélte: „Ez [a lelkész] elég forrófejű, na és a magyarok is azok, így hát egyáltalán nem illünk össze”.

Az első, 17 levelet átfogó szakasz végén tekintünk ki, és nézzük, Mária lánya miként kommentálja röviden szülei megérkezését:

Meine Mutter wahr jetzt bei mihr [...]. Die Mutter ist / wider die Alte geworden [...].

⁵² „Úrnapján mindannyian / Creglingenben voltunk, múlt évben / szép virágszőnyeget gyűjtöttünk. Tényleg / szép volt, ezek itt még ilyet életükben nem / láttak, de ők nem mondták volna, hogy / szép. Mert tőlük jobb nincs. És / aztán a szőnyeget összetaposták, a virágokat meg-/csúfították, a mustárszirmokat letépték, a méhek / táplálékát, elvették stb. Még a misét is elszalasztották. És ez mind csak külsőség / [2. oldal] Hát a pap nem tudta, mit mondjon, mert hát nem az ő báránykái csinálták. / Ez egy elég forrófejű, és a magyarok / is azok, így hát nem illünk egyáltalán ösz-/sze. A menekültek meg neki is púp a / hátán. Mondhatja minden vasárnap a szószéken / a szidalmait. Senki se akar már a templomba menni. / Azt mondja, istentelenek vagyunk, azért / kellett otthonról elmennünk, meg minden ilyesmit, csak jót nem. De a vikárius a / menekültek oldalán van, vasárnap ő prédikál-/hatott, mert az öreg nem volt ott. Az aztán jól / megmondta. Úgyhogy összepakoltuk / a holmijainkat és Creglingenbe mentünk, / ott volt egész Budaörs együtt, és / hát olyan otthonos volt, a virágszőnyeg, az énekek, / az arcok, minden olyan más volt, és mi / még többet énekelünk, mint egy éve, a dalainkat / a mi zenénkkel.”

⁵³ RETTERATH: *i.m.*, 92. p.

Mich stauntz das meine Eltern so schnell sich / in den eingewont haben, die mein Vater der hat von / der Arbeit niht genuk bekommen, Sie wissen es auch gut.⁵⁴ [13.1.1947 = 2/1/010]

„A Halom utca már nagyon messze van” – A véglegesült elszakadás után

Ha röviden össze akarnánk foglalni, a második levelezési szakasz a két levélidézet közötti időt jelöli. Azt, amíg levélírónk a „honvagy a legtöbbeknél már kevesebb lett” [10.8.49 = 2/1/255] mondattól a következő megállapításig eljut: „Die Halomgasse ist schon sehr weit zurück” (A Halom utca már nagyon messze van) [23.12.1953 = 2/1/299]. S ez utóbbinak a tartalmát leginkább a formája bizonyítja: szülőfaluja utcanevét immár nem magyarul, hanem németül írta Mária! (Egy 1948-as levélben például még „Halom u.” szerepelt [18.12.48. = 2/1/251]).

Az új szakaszt a levelezésben beállt néhány hónapos reálidőbeli kommunikációs szünet és egy valódi cezúra is bevezette. Mária új kis lakásukról tudósított, amelyből jól kiolvasható az életszituációt tekintve fokozatosan beálló elfogadás attitűdje, a hazaérkezés elfogadása, amelyet levélírónk maga is úgy átvitt értelemben, mint szó szerint aláhúzott:

Lieber Herr Bonomi!

Nach langer Zeit möhten auh wir wieder von / Ihnen etwas hören. Wir meinen halt wen Sie jezt auh / Freien haben, würd doch Ihnen sofiel Zeit übrig bleiben / das Sie uns einmal wieder ein Brieflein schreiben. [...] / Wir haben jezt eine neue Wohnung 1 Zimmer eine Kühe / einen neben-Raum klein aber für uns zwei ist es gross-/genuk. [...] / Nun sind wir halt zu meinen Mann sein guten Freund / gezogen, bis wir wieder so lange wohnen, sind / wir auh schon mehr als 3 Jahre älter und so kommen / wir langsam Heim.⁵⁵ [10.8.49 = 2/1/255]

A hazaköltözés témájának a lezárása még ütközhetett is mások attitűdjével, olyanokéval, akik még mindig (esetleg sikeresen) próbálkoztak, mint a következő referált esetben, ami levélírónk személyes perspektívájából azonban már nem elképzelhető:

⁵⁴ „Anyám most volt nálam [...]. Anyám / megint a régi [...]. // Csodálkozom, hogy a szüleim ilyen gyorsan / beszoktak, apámnak / sose volt elég a munkából, de hiszen ezt jól tudja.”

⁵⁵ „Kedves Bonomi Úr! // Hosszú idő után ismét szeretnénk / magáról kicsit hallani. Úgy gondoljuk, ha magának is most / vakációja van, bizonyára lesz annyi ideje, / hogy egyszer egy rövidke levelet írjon nekünk. / Most van egy új lakásunk, egy szoba és konyha, / mellékhelyiség, kicsi, de kettőnknek elég / nagy. [...] / Most hát a férjem jó barátjához / költöztünk, ahol ameddig lakunk [befejezetlen], hiszen / már három évvel idősebbek vagyunk, s így megérkezünk / lassan haza.”

Und ein [...] / hat schon die einreise bewiligung nach / Ungarn, der selbe wahr in der Rusi-/sche z[one]: nun kam er in die westzone / um sich hier von seinen Schwestern / zuverabschieden, sein Sohn ist ein / Fürender in der Heimat und so hat / er seinen Vater wieder Heimhollen / können. Nicht zum beneiden.⁵⁶ [29.6.54 = 2/1/277]

E mögött az attitúd mögött többek között a Magyarországról a szakaszban még továbbra is egymás között folyamatosan kommunikált (többségében rossz) hírek is álltak, például:

[...] und seine Frau / habenz in der Nacht fortgenommen, von 3 Kinder, weil man / einige Kiló Fett und Zucker gefunden hat, das weis bis heute / noch nimand wo die sind, und die arme Kinder alein⁵⁷ [21.09.1950 = 2/1/302]

In der Hauptstadt ferschwinden sehr viele Menschen alle / über nacht⁵⁸ [19.6.51 = 2/1/297]

E szakasz jellemzője azonban a konkrét lépések mérlegelése is, amelyek a végleges letelepedésből következtek, és immár a legkonkrétabban napirenden álltak. Ilyen kérdésekkel és döntésekkel konfrontálódtak:

Wir haben Bögen zum Ausfühlen bekom-/men ob wir auswandern wollen oder / ob eine Siedlung erwünscht ist was sol / man den da machen? Hier ist garkeine / Arbeit gelegenheit, sonst währe es ja schön / wir haben 2 Kirhen Kaufläden / Bahnstation, aber Arbeit bekommen ist / sehr schwer hier⁵⁹ [18.4.50 = 2/1/259]

A levelekből kiolvasható az általános elbizonytalanodás, illetve megfélemlítettség, hogy talán – tudatlanságból avagy informátlanságból – olyan lépésre is sor kerülhet, ami később rossznak, a család számára előnytelennek

⁵⁶ „És van olyan, [...] / akinek megvan a beutazási engedélye / Magyarországra. Ugyanó az o-/rosz / z[ónában] volt: s most átjött a nyugati zónába, / hogy a nőtestvéreitől / elbúcsúzzon. A fia vezető pozícióban van otthon és így / haza tudta hozni az apját. / Nem irigylem.”

⁵⁷ „[...]et és a feleségét / elvitték egy éjszaka a három gyerek mellől, mert / néhány kiló zsírt és cukrot találtak náluk. Hogy hol vannak, / azt máig se tudja senki, a szegény gyerekek meg egyedül”.

⁵⁸ „A fővárosban sok ember eltűnik, mind egy éjszaka / leforgása alatt”.

⁵⁹ „Kaptunk kitöltenivaló kérdőíveket, / hogy ki akarunk-e vándorolni, vagy hogy / lakótelepre lenne-e igény. Mit / tegyen az ember? Itt egyáltalán nincs / munkalehetőség, pedig egyébként jó volna, / van két templomunk, vannak üzletek, / vasútállomás, de munkát találni, az / nagyon nehéz itt.”

bizonyulhat. A következő levél markánsan megvilágítja Mária előrevetített félelmét, azt az egyelőre még nem fennálló problémát, hogy nem tudja, adott esetben magyarnak vagy németnek jelöltesse-e magát, ha ezt majd meg kell vallania. Ez annak a mély identitáskrizisnek a jele, ami abból következik, hogy a kiűzött Mária megtapasztalta, egy hivatalos (népszámlálási) adatbeli nyilatkozat a viszonyok megváltozásával megpecsételheti a sorsát. A levélből jól kirajzolódik egyúttal Bonomi (fő)szerepe mint tanult és a helyzetet megítélni tudó honfitársé, akitől tanácsot remélt a család:

Lieber Herr Professor [...]

Und jezt mit der Volkszählung, Hier hat man ja / noch nicht angefangen, aber sie sind alle ganz Nervös / sie sagen, jezt weis man nicht wie man Sih be-/kenen soll, die meinen das halt keinen unsin zusa-/men machen sie sagen ja wir sind ja Deutsche / abstammung aber wen man sich Deutsch bekent darf man / nicht mehr nahhause wen es einmal so weit / komt. Was sagen Sie Bitte dazu.⁶⁰ [20.3.51 = 2/1/305]

Azonban a levelekbe fokozatosan bele-beleszövődtek az egzisztencia megte-remtésével kapcsolatos újdonságok, hírek is:

Wir haben zwei Äkerle, und einen Garten das besorg ich / hilf noch beim Hausherrn manchmal mit⁶¹ [19.6.51 = 2/1/297]

Es gab hier heuer viele Weintrauben nuhr / sind sie ein bishen abgefroren, es mahte / nicht viel aus die wahren ja schon Reif. / Da gab es zum lesen da ging alles klein und / groß jung und alt. Ich ging grad 14 Tage / lang, da hat man auh schön fertint. / Mein Mann geht halt immer noch Graben / es ist halt sehr schwer für ihn, aber / es ist halt immer noch nichtz anderes.

Hier werden mehrere umgesiedelt, nach / der Umgebung von Stuttgart, wo sie / Wohnung u. Arbeit erhalten.⁶² [14.11.51 = 2/1/293]

⁶⁰ „Kedves Professzor Úr [...] // Most pedig a népszámlálásról. Itt ugye még / nem kezdték el, de mindenki már egész ideges, / azt mondják, már nem tudják, hogy az ember minek vall-/ja be magát, úgy értve, hogy nehogy sületlenséget / csináljanak. Hisz azt mondják, mi német / származásúak vagyunk, de ha az ember magát németnek vallja, nem mehet / majd haza, ha eljött az ideje. / Mit szól ehhez, kérem.”

⁶¹ „Van két földcskénk és egy kertünk, abban én dolgozom, / meg segíték néha a háziúrnak is”.

⁶² „Idén sok szőlő volt, csak / kicsit lefagytak, de nem tett / sokat, már érettek voltak. / Mindenki ment szüretre, kicsi, nagy, / fiatal, öreg. Én csak 14 napot voltam, / de ott jól is lehetett keresni. / A férjem még mindig ázni jár, / hát nehéz neki ez, / de hát nincsen más. // Többeket áttelepítenek, / Stuttgart környékére, ahol / lakást és munkát kapnak.”

Hellyel-közzel be tudott számolni az első sikeres lépésekről is, s nem meglepő, hogy ezek a hírek a fiatalokra, illetve unokáira vonatkoztak. Mária a fiáról tudósított, aki hentesnek tanult, de átiskoláztatta magát, majd annak kisiskolás lányáról:

J. ist Metzger von Fach aber den Fach / kan Ehr hier auh nicht Betreiben weil / hier 2 Metzger sind. Darum hat Ehr um-/geschult u. ist Krafftfahrer in hisigen / Lagerhaus.⁶³ [14.11.51 = 2/1/293]

J. seine geht in die 2. Klasse die ist eine / von die ersten hier. der Lehrer sagt das die / Flühtling Kinder besser lernen wie die / Einheimischen.⁶⁴ [14.11.51 = 2/1/293]

A következő levél jól tükrözi, milyen mértékben *vegyes* már a tematika a levelekben az 1950-es évek közepén. Például megjelent egy teljesen új téma, amikor Mária Bonomi szabadságára reflektál: „Milyen szép lehetett az utazás Einsiedelnbe, egyszer én is el szeretnék menni oda” [28.3.54 = 2/1/270]. Még ha ilyen utazás – Svájc legismertebb búcsújáróhelyére – jöllehet inkább játék a gondolattal, mint valós útiterv Mária számára, mégis mint lehetőség a horizont megváltozását jelöli. Ebben a levélben hosszasan tudósított egy budaörsi rokon látogató beszámolójáról, többek között arról, hogy már „nem kell elbujkálni Budaörsön, hanem szabadon mozoghat az ember”. Majd e szakaszt azonban ezzel zárja: „szegény felejthetetlen Budaörs”, s ezt követően pedig a helyi polgármester-választást taglalta hosszabban.

A következő levlérszletben két fontos információ rendelődött olyan módon egymás mellé, hogy e mellérendelésnek is érdemes figyelmet szentelnünk. Az egyik az a közlés, hogy a most épülő házuk a várhatóan „cigánytelep”-ként közszájon forgó ipari telepen lesz, ami azonban „nem tesz semmit, a lényeg, hogy jó és szép házak lesznek”, s a másik oldalon pedig minden átmenet nélkül megjelentek az első, a falut barátságosan méltató sorok: „lassan kis városka lesz, amit szeretni kell. A piacunkon ebben az évben nagy karácsonyfa áll, most először”:

Neues bei uns ist das wir eine Intus-/triesiedlung und eine Nebenerwerbssied-/lung bekommen 8 Häuser werden neben / der Fabricket gebaut lauter Ungarn, wie / der Platz genant wird weis ich schon / Heute „Zigány Telep” das ist aber nebensa-/he Hauptsache das es gute schöne

⁶³ „J. hentesnek tanult, de ezt a szakmát nem / űzheti itt, mert / itt két hentes is van. Ezért átképez-/tette magát és teherszállító az itteni / raktárházban.”

⁶⁴ „J. gyereke a második osztályba jár, ő az egyik / legjobb itt. A tanár azt mondja, hogy a / menekültgyerekek jobban tanulnak, mint a / helybeliek.”

Häuser / werden. unser J. [der Sohn] baut auch mit dan / kommen wir auch ins Neue wen wir / noch so lange Leben. Es wird eben eine / Neue Ausrufanlage ausbrobirt für amtliche / bekantmahungen es wird langsam ein / Städthen [...] man mus es lieb/haben. Aus unseren Marktplatz stehet dies / jahr das erste mal ein Großer Christbaum / es Weihnachtet.⁶⁵ [23.12.55 = 2/1/291]

E levél Mária integrációs stratégiájának talán legárukkodóbb lenyomata: benne a megváltoztathatatlan kényszerű, de józan elfogadásával és a maradék élhető világra való koncentrációval. Ez az 1955-ös évvégi levél nemcsak az új, végleges otthonuk előhírnöke, hanem egy 1963 januárjáig, azaz hat évig tartó kommunikációs szünet előtti utolsó levelek egyike volt. Így nem tudjuk meg, a család hogyan költözött az új lakásba, Mária végleges otthonába – feltételezhetően a fiával, annak feleségével és két gyermekével. Mária férjével a felső szinten, míg a fiatal család az alsón lakhatott. Mindez az utólagos levelekből lett világos.

Bonomi a *nagy szünet* utáni újabb kapcsolatfelvételt, amelyet a könyvküldeménynel nyomatékosít és mindenekelőtt a kilátásba helyezett személyes látogatásával, 19 év után, Mária érezhetően nagy örömmel fogadja:

Lieber Herr Professor!

Vielen dank für das schöne Buch und für die / Grüße. Wir Freuen uns auf Ihren Besuch, nach 19 Jah-/ren. Ich bin gespannt ob wir uns noch kennen. / In den Jahren haben wir so manches durhgemacht. / Wir sind schon sehr neugirik, und können es / kaum erwarten.⁶⁶ [15.1.63 = 2/1/307]

Bonomi ezen látogatása azt is eredményezte – ezt a köszönőlevelekből tudjuk –, hogy a családnak a továbbiakban segített bizonyos hitelfelvételi, illetve szociális, nyugdíjügyek, iratok megszervezésében, rendezésében. Bonomi és a család között tehát ismét megerősödtek a *rokoni* szálak. A levelezésben

⁶⁵ „Az az újság nálunk, hogy egy ipar-/telepet és egy mellék-ipartele-/pet kapunk. 8 házat építenek / a gyár mellett, csupa magyarok. Hogy / a helyet hogy fogják hívni, azt már most tudom: / »Cigánytelep«, de ez mellé-/kes, a fő, hogy jó és szép házak / legyenek. J. [Mária fia] is részt vesz az építkezésben, úgyhogy / mi is odamegyünk az újba, ha még / megérjük. Most éppen kipróbálják az / új hangszórókat a közszolgálati hirdetések számára. [...] a falu neve] lassan kis / városka lesz, amit szeretni / kell. A piacterünkön ebben ezévben / egy nagy karácsonyfa áll, először, / és karácsonyi hangulat van.”

⁶⁶ „Kedves Professor Úr! // Nagyon köszönöm a szép könyvet és az / üdvözlétét. Örülünk a látogatásának, 19 év / után. Kíváncsi vagyok, hogy megismerjük-e egymást. / Az utóbbi években egyet s mászt átéltünk. Nagyon kíváncsiak vagyunk és alig / várjuk már.”

pedig példamondatunk frazeológiájával élve [23.12.1953 = 2/1/299] tovább távolodik a Halom utca.

„Gyerekek, ezt Budaörsön nem értétek volna el” – A megérkezés

Az utolsó szakasz kezdetének kijelölését több érv is indokolja: mindenképp az a nagyon fontos életrajzi cezúra, hogy Mária megözvegyül (halálhír részletes beszámolóval: [17.08.1968 = 2/1/312]). S talán ettől a ténytől nem független az sem, hogy ismét emelkedtek a levélszámok is, bár az intenzívebb kapcsolattartás e szakasza jórésztben ismét Bonomi kezdeményezésére vezethető vissza.

Az utolsó szakasz ismérve a levelekből áradó erősödő konzolidáltság. A családi kapcsolattartás a gyerekekkel és unokákkal, amelyekről a levelek nagyrésztben tudósítottak, jórészt úgy jelent meg a híradásban, hogy mindenki a *helyén van*, saját kijelölt célja van és azt követi. Bár egyre több teret nyert a betegségeknek szánt tematika és nemcsak Mária, hanem több fiatalabb családtag esetében is, de ez egyben a jóléti társadalom intenzív orvosi ellátásáról, gondoskodásáról is beszámoló.

E szakasz egyik jellemző levele, ahol Mária valamilyen okból – talán ismét Bonomi felkérésére – részletesebb helyzetképet adott a családról: majdnem kizárólag pozitív a leírás a munkáról, jó bizonyítványokról, az unokák házasságkötéseiről, gyerekeiről. Még a régebbi keletű – a szokott nyíltsággal megfogalmazott – családi konfliktusok is kisimulni látszottak:

Mein Schwieger Sohn hält viel / auf mich, komme gut aus mit ihn. Daheim / wahr es nicht so, da sind wir nicht warm / geworten, und sind nicht ausgekommen.⁶⁷ [17.12.1969 = 2/1/280]

Majd ezután utalt veje immár 22 éves munkaviszonyára, aki egy nagy és igen jónevű német autógyárban előmunkás, ami a családnak biztos megélhetést jelentett.⁶⁸ S e levélben ezen a ponton mintegy summázta a helyzetet, hirtelen visszapillantott, és mintha a fiatalokat intené, önmagát idézve, megfogalmazta:

Ich sage immer Kinder das hät / ihr in Budaörs nicht erreicht, was ihr / hier habt. Eine über die andere hinaus. / Es soll ihnen nuhr gut gehen ich gönne / es ihnen.⁶⁹ [17.12.1969 = 2/1/280]

⁶⁷ „A vejem sokat tart / rólam, jól kijövök vele. Otthon / ez nem így volt, ott nem melegedtünk / össze, nem jöttünk ki egymással.”

⁶⁸ E ponton csupán akkor adott aggodalmának hangot, amikor 1971-ben az autógyár sztrájkjáról tudósított, amely a vejét is érintette [Weihnachten 1971 = 2/1/282_2].

⁶⁹ „Mindig azt mondom, gyerekek, ezt / Budaörsön nem értétek volna el, azt, ami / nektek itt van. Egyik a másik fölé nő. / Csak legyen is jó nekik, én kívánom / nekik.”

Ez a mondat azt a nem teljesen új keletű, de erre az időpontra megszilárdult és *megérett* belátást és ebből adódó új attitűdöt tükrözte, hogy minden honvágy és átélt integrációs probléma lezárultával – a kiűzött Mária legalábbis – megtanulta új módon kezelni és látni, sőt új fénybe állítani az életét jó 20 évvel azelőtt olyan drámai módon és gyökeresen megváltoztató töréspontot, a Budaörsről való elűzetést. A bizonytalanság és gyökértelenség érzete már nyomokban sem volt érzékelhető. A Wirtschaftswunder prosperáló jóléti állama többi polgáraihoz hasonlóan – azaz értsd: tőlük gyakorlatilag már alig különbözve, illetve megkülönböztetve – tekinthetett egy a gyerekei jövője szempontjából egyértelműen biztató jövő felé. Ez a vallomás kétségkívül már a tényleges megérkezése volt, mert egy valóságos, azaz saját motivációból fakadó és már nem kényszerbeli azonosulás az új hazával.

A levelek *perspektívája* egyidejűleg megváltozott. Egyrészt a *kis-budaörsi tudósítások* helyét átvették a családi hírek. S másrésztől mégis úgymond kitágult a világ, többek között az unokák külföldi útjairól, nyelvek tanulásáról (nyelvyakorlat Angliában), Amerikából látogató rokonokról [5.10.1971 = 2/1/275_2] esett szó. Magyarország is majdhogynem már e szélesebb horizontú világ csupán egyik desztinációjává zsugorodott. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy Mária életében az óhaza ne jelentett volna fontos szerepet – valószínűleg ennek az ellenkezője igaz! De ez nem volt súlypont már, erről a levelekben már nem értesültünk. A *budaörsi perspektíva* megváltozott: Mária saját viszonya Budaörshez végérvényesen háttérbe szorult, s Magyarországot immár csak a fiatalabbak útjai kapcsán, csupán az ő szemszögükből látjuk.

1966-ban tudósított Mária lánya magyarországi és azon belül budaörsi útjáról. A levélrészletben a leírás majdhogynem tárgyilagos a volt a házukról, annak jó állapotáról. Az ismét csak kendőzetlen fogalmazás azonban nem hagy kétséget afelől, hogy ez a találkozás részben csalódás is:

Unsere Tochter wahr den vergangenen Sommer auch / daheim. In Budaörs gefält es ihr nicht mehr. / Wo sie übernachtete, haben die Flöhe auch ihren / besuch gemacht, das man sie flecke noch hier sah. / Schlafen hat sie nicht können, da dachte sie sich / wie schön häte ich es in Deutschland u. liege / so dum hier. / Unser Haus ist in guten zustand es ist schön / gerichtet, der Garten voll mit Pfirsich Bäumen / die Nußbäume sind alle heraus. / In Budapest ist schöner, auch nicht überal. / Sie blieb nuhr 9 Tage weil sie alles gesehen hat / wollte sie nuhr noch einmal zurück.⁷⁰ [20.12.1966 = 2/1/287]

⁷⁰ „A lányunk is a múlt nyáron / otthon volt. Budaörsön nem tetszik már neki. / Ahol éjszakázott, oda a bolhák is jártak hálni, / úgyhogy a faltjait még itt is lehetett látni. / Nem tudott aludni, akkor azt gondolta, / milyen jó lenne nekem most Németországban, én / buta meg itt fekszem. / A házunk jó állapotban van, szépen / gondozzák, a kert tele barackfákkal, / a diófákat mind kiszedték. / Budapest szebb, de az se

De az e levélben kommunikált attitűd, a „már csak egyszer akart visszalátogatni” kijelentés érvénye is átmeneti jellegű, mert a következőkben jónéhány újabb útról értesültünk még. (Lánya útjai: 1972 húsvétja [Ostern 1972 = 2/1/308], 1976 nyara [28.10.76 = 2/1/368], valamint temetésre való hazautazás [Weihnachten 1971 = 2/1/282]. Fia útja családjával Mariazell-Bécs-Magyarország, 1964.)

A hazajárókból a hatvanas évektől megkülönböztetett, azaz „különleges kötelékkel rendelkező hazalátogató” turisták lettek Magyarországon. Kezdetét vette az az idő, amely gyakorlatilag a mai napig tart: amikor az élménygeneráció először eszmei, majd fizikai háttérbe kerülésével a kiűzött családokban született utódgeneráció(k) az egyéni és családi habitustól és történettől, valamint sok más egyéb faktortól függő mértékben fenntartották a kapcsolatot az óhazával – avagy sem. Tárgyalt családi levelezésünk tükrében, amely természetesen csak Bonomi haláláig tudósít, fennmaradt valamiféle kapcsolat, amelyről azonban már csak Mária levélírói szűrőjén keresztül értesültünk.⁷¹

A harmadik, utolsó szakasz a rokoni erős kapcsolattartásról is tanúskodott a szűkebb családon belül. Mária már nem annyira Kis-Budaörs, mint a nagyobbodó család szócsöve. Számos hosszú, kölcsönös látogatásról tett említést: „A stuttgartiaknál vagyok, ebben a rövid időben, ami még hátravan” [16.10.74 = 2/1/436_1]. Egyik unokája hirtelen, tragikus halála után Mária ugyancsak hosszabb időt töltött lánya családjával, hogy megossa velük a nehéz hónapokat [28.10.76 = 2/1/368_1]. A családi ünnepek, születésnapok megülésének sűrűségét Mária maga is reflektálta: „Majdnem minden hónapban van / egy születésnap, itt mindig van valami” [16.10.74 = 2/1/436_2].

S nem utolsósorban megjelentek a Magyarországról érkezők is. Először 1972-ben tett Mária magyarországi rokon látogatókról említést:

Diesesjahr hatten wir aus Ungarn Besuch / denn Bruder meines Mannes einen Neffen / mitt Tochter. 6 Wochen es hat gelangt. / Mitt meinen Schwager da ging es aber / die anderen zwei konten nicht genuk / grigen nun ist es auch vorbei. / Am längsten waren sie bei meiner Tochter.⁷² [17.12.72 = 2/1/267]

mindenütt. / Csak 9 napot maradt, mert / mindent látott, / már csak egyszer akart visszalátogatni.”

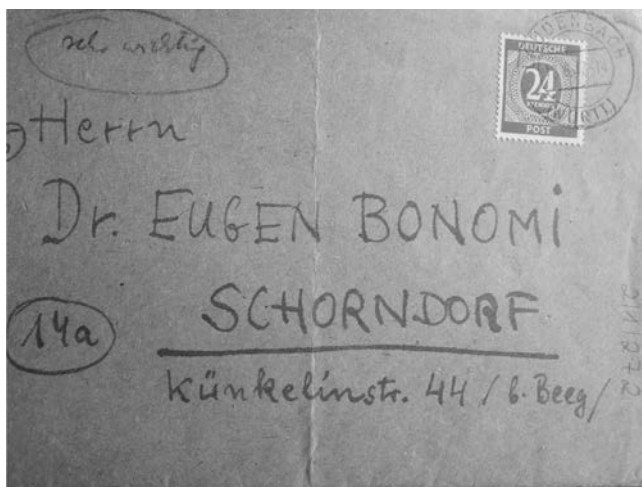
⁷¹ Rendkívül értékes lenne ebből a szempontból a fiatalabb családtagok tanúsága. Mária lányával azonban, Frau W.-vel, aki maga 15 levelet írt Bonominak, az 1950-es évek elején gyakorlatilag megszakadt a levelezési kapcsolat.

⁷² „Ebben az évben volt Magyarországról látogatónk, / a férjem bátyja, egy unokaöcs / a lányával. 6 hetet, elég is volt. / A sógorom még elment, de / a másik kettő nem győzött betelni. / De most ez befejeződött. / A leghosszabb ideig a lányomnál voltak.”

Mária 1974-ben – valószínűleg Bonomi felkérésére – így írta össze gondolatban a még Kis-Budaörsön élőket, ami egyben a még mindig eleven adatközlői kapcsolatra vallott:

Das klein Budaörs hat sich Gelichtet 48 sind / schon gestorben. Von die Alten bin ich die / Jüngste von 5 eine ist 87 eine 86 zwei 80 die / heißen [wissen] nicht mehr viel. Die übrigen 50 bis 60. / die wissen nichts mehr. So etwas was ich / noch in Erinnerung habe bin ich gerne bereit / Ihnen mitzuteilen.⁷³ [16.10.74 = 2/1/436_1]

Egyfajta kis-budaörsi tudat az, ami Mária utolsó leveléig, mindvégig megmaradni látszott, a *mi* és az *ők* megkülönböztetése. A későbbiekben természetesen már nem olyan élesen, mint ahogy azt például a creglingeni úrnapi szöveg leírásánál láttuk („ezek itt még ilyet életükben nem láttak”), de egy bizonyos mértékben végig fennállt egyfajta válaszvonal. Minden beilleszkedés és fellistázható siker, elégedettség ellenére megmaradt Máriánál a *mi-tudat*, egyfajta mentális határvonala az *ők* pozíciójával szemben: az egyik oldalon vannak *ezek*, a másikon pedig *mi*, budaörsiek.

B. Mária 1946. június 10-én keltezett [2/1/272], Bonomi által *nagyon fontosként* („sehr wichtig”) kategorizált levelének borítékja, amelyben leírta a budaörsiek első úrnapi körmenetét (a félbehajtás arra vall, hogy Bonomi – mint sok más esetben – előzetesen megküldte a családnak a felbélyegzett borítékot, így megkönnyítendő a választ – *foto: Schell Csilla*)

⁷³ „Kis Budaörs megritkult, 48-an / meghaltak már. Az öregek közül én vagyok / a legfiatalabb, / ötünk közül egyik 87 és 86, kettő 80, ezek / nem sokat tudnak már. A maradék / 50 és 60 között, / ezek semmit nem tudnak már. Ami még / az emlékezetben van, azt szívesen / elmondom Magának.”